

УДК 351.853 (477.61)

Історія науки

ГЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ УНІКАЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ “КАМ'ЯНА МОГИЛА”

В. Манюк

*Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара
пр. К. Маркса, 36, м. Дніпропетровськ, e-mail: manuk-geo@mail.ru*

Під час ревізійного обстеження геологічних пам'яток природи в Запорізькій обл. до об'єктів геологічної спадщини зачислено пагорб з брил кварцових пісковиків “Кам'яна Могила” із всесвітньо відомими наскельними написами і рисунками (петрогліфами). Розглянуто проблему походження унікальної пам'ятки природи та археології (як брил пісковиків, так і самого пагорба).

Ключові слова: геологічна пам'ятка, петрогліф, геологічна спадщина, пісковик, Кам'яна Могила, палеоліт, генезис.

На північ від м. Мелітополя, поблизу с. Терпіння на березі мальовничої р. Молочної є унікальна пам'ятка давнини. Немов маленький кам'яний острів на безмежних просторах південного степу височіють велетенські брили пісковиків у вигляді видовженого пагорба, нагромадженого на алювіальних пісках річкової тераси. Це місце відоме далеко за межами України і приваблює багатьох охочих до загадок туристів не тільки наскельними написами і рисунками (петрогліфами) кам'яної доби, а й екзотичністю і таємничістю походження самих пісковиків.

Природна й археологічна пам'ятка оповита безліччю легенд, описана в численних наукових працях, літературних джерелах найрізноманітнішого змісту, а останніми роками стала об'єктом прискіпливої уваги Інтернет-видань.

Ще 1954 р., розпорядженням Ради Міністрів УРСР територію площею 15 га разом з пісковиковим пагорбом оголошено заповідною зоною Академії наук України, а 1968 р. вона набула статусу пам'ятки природи республіканського значення. За дорученням Ради Міністрів України 1986 р. Міністерство культури України створило Державний історико-археологічний музей-заповідник “Кам'яна Могила”. Указом президента України від 10.09.2008 заповіднику надано статус Національного.

Однак від першої згадки про феномен природи 1778 р., коли О. Суворов під час російсько-турецької війни призначив поблизу пагорба дозор з 14 козаків для охорони поштового шляху і до наших часів жодної спроби з'ясувати справжню геологічну природу скупчення брил пісковиків серед алювіальних пісків р. Молочної так і не зроблено. Або, принаймні, вона загубилася в історичній давнині і до нас не дійшла. Важко уявити, щоб кожна людина (вже не говорячи про геологів), яка відвідувала це місце, не замислилася: “звідки ці велетенські скельні брили, чому вони такі унікальні й не мають жодних аналогів у навколишній природі, які сили поклали їх до купи?”. І таки замислювалися, мабуть, що впливає з давньої назви об'єкта. На мапі Мелітопольського повіту

Таврійської губернії, датованій 1793 р., пам'ятка природи позначена, як “Камінь – Ююнь – Таш”, що в перекладі з тюркської означає – “гора, збірний камінь” [5]. **Саме на “збірному камені”, трохи забігаючи вперед, хотілося б акцентувати увагу, тобто пагорбі, складеному з окремих брил.**

А наразі ще декілька важливих моментів, які дають змогу не тільки зазирнути в історію відкриття і дослідження “Кам'яної Могили”, а й наблизитися до таємниці її походження. У 1873 р., під час реєстрації пам'яток давнини Північного Причорномор'я академік П. Кьоппен писав про брили пісковиків: “Кам'яна Могила”, так у Мелітопольському повіті називають пагорб, складений велетенськими скупченнями пісковиків, розміщений на правому березі р. Молочної.... В одному місці між скель, зарослих мохом, є **проміжок вроді вулиці шириною в 2 або 3 аршини**, де був вхід до печери, занесений піском близько 1822 р.” [5, 6].

Відкриття і дослідження кількох печер під скупченнями пісковиків, наскельних написів і рисунків та перші їхні тлумачення пов'язані з ім'ям археолога Н. Веселянського, який проводив розкопування у 1889–1890 рр. Не виявивши ані скарбів, ані поховань, учений розчарувався і припинив роботи, залишивши короткий опис своїх досліджень. Важливо, що він правильно, на наш погляд, **припустив штучність походження Кам'яної Могили.**

Проте впродовж багатьох років з одного літературного джерела в інше переходить дуже невдале, невідомо в кого запозичене “геологічне” тлумачення походження пагорба пісковиків біля с. Терпіння. Нижче наведено один з перших його варіантів, викладений у праці відомого дослідника петрогліфів Кам'яної Могили Б. Михайлова, незмінного директора заповідника з 1986 до 2008 р.

“Це останець піщаника Сарматського моря третинного періоду. Мільйони років тут була піщаникова мілина. Пізніше, коли виникло Понтійське море, на цьому місці утворилися вапнякові відкладення, в товщі яких було знайдено зуб кита. ... Море пішло, запанувала пустеля. З'явилася червоно-бура глина, яка містила в собі залізо і марганець. Згодом тут утворилася западина ріки Прамолочної. Її вода проникла вглиб землі, а оксиди заліза і марганцю виходили на поверхню піску сарматського горизонту, утворюючи кам'яну породу. Так поступово на цьому місці виник піщаниковий моноліт” [5, 6]. Можливо, це тлумачення запозичене у П. Заморія та Г. Малявко [2], проте в них ми знаходимо, що: **“це не хаотичне нагромадження пісковикових брил, а становить хоч і складну, але певну систему”**. Учені також пишуть, що: “На жаль, фундаментальних геологічних досліджень Кам'яна Могила не зазнала” [2].

Надалі кожен автор наступного опису Кам'яної Могили вважав за доцільне додати щось розумне до запозиченого у Б. Михайлова, і геологічне тлумачення обросло ще більшими небилицями. З'явилися і гейзери, що створили скам'янілий пісок, і “кисільні шари”, які змило водою і оголилися “столовий пагорб” та багато іншого.

То чим же насправді є Кам'яна Могила на березі р. Молочної? Територія, у межах якої розміщена пам'ятка природи і археології, не належить до добре геологічно вивчених. Причорноморській западині, частиною якої вона є, властиве поступово глибоке занурення докембрійського фундаменту у південному напрямі та досить обмежені перспективи, принаймні у південній частині Мелітопольського знімального аркушу (L – 36 – XII), щодо виявлення певних корисних копалин. Саме тому останнє державне геологічне знімання масштабу 1:200 000 проведене тут ще в 60-ті роки (В. Стадніченко, 1969), а знімання масштабу 1:50 000 узагалі ніколи не виконували. В районі с. Терпіння поверхня фундаменту кристалічних порід докембрію є на глибині 500–600 м, тому цілком

зрозуміло, що буріння свердловин – це неабияка розкіш. Утім, у далекі 60-ті це було можливим і отриманий фактичний матеріал, нехай і недостатньо, однак дав змогу би виконавцям робіт вивчити геологічну будову району, скласти комплект необхідних мап, з'ясувати стратиграфію відкладів та обґрунтувати виділені стратони знахідками викопної фауни. Немоżliво в короткому повідомленні розглянути деталі всього геологічного розрізу та описати всі стратиграфічні підрозділи та й навряд чи доцільно. Тому обмежимося стислою інформацією, яка може певною мірою наблизити до вирішення проблеми походження пагорба “Кам’яна Могила”.

Кристалічні породи докембрію, представлені гнейсами, кристалосланцями, гранітами, амфіболітами, сієнітами та іншими породами, залягають на глибині з позначками поверхні від -626 м у м. Мелітополі до -500 м у районі с. Терпіння. На докембрійських породах та їхній корі звітрювання залягають теригенно-карбонатні відклади крейдової системи, розчленовані до ярусів. Вони перекриті нерозчленованою товщею континентальних і морських відкладів палеоцену й еоцену, представленою пісками, глинами й алевритами, а також частим чергуванням вуглистих і каолінистих пісків та глин з прошарками каолінів і бурого вугілля. Пізніше цю товщу лагунно-морських відкладів зачислено в Причорноморській западині до сімферопольського ярусу.

Вище залягає порівняно однорідна товща сірих і зеленкувато-сірих, алевритистих плитчастих глин майкопської серії олігоцену, представленої тут борисфенською, молочанською, сірогозькою та асканійською світами.

На породах палеогену із розмивом залягають різнофаціальні відклади неогенової системи, розріз яких суттєво відрізняється для західної і східної частин Мелітопольського аркуша по лінії Молочанського розлому, який успадковує долина р. Молочної. Якщо на заході в розрізі переважають вапняки, глини і мергелі, добре схарактеризовані викопною фауною, то на схід від долини р. Молочної вони заміщені переважно піщаною товщею порід, розчленування якої ускладнене відсутністю викопної фауни (або поодинокими її знахідками) та одноманітністю літологічного складу порід. За викопною молосковою фауною неоген представлений (знизу догори) чокрацьким, караганським, конкським, сарматським, меотичним, понтичним, кіммерійським та акчагильським (куяльницьким) ярусами. Виділення цих ярусів у західних розрізах цілком ґрунтовне за наявними фауністичними залишками та за виразними літологічними ознаками. На сході, у прибережній зоні Борисфенської затоки, з наближенням до виступу Приазовського блока Українського щита і заміщенням карбонатних порід пісками, головного значення набуває кореляція за гіпсометричним розміщенням верств, поодинокі фауною та маловиразними літологічними ознаками.

Усе це ще більше ускладнюють алювіальні надзаплавні тераси р. Молочної, кількість яких навіть у досліджених північних аркушах породжує безліч невирішених проблем. Тож не дивно, що виникло наведене вище тлумачення щодо походження пагорба з брил пісковиків.

Під час першого відвідування Кам’яної Могили 2003 р. з огляду на ревізійне обстеження геологічних пам’яток природи території діяльності КП “Південукргеологія” перше, що впало в очі, це надзвичайна схожість пісковиків з подібними утвореннями у с. Таромському, розташованому на північ від м. Дніпропетровська [4]. У ярах, що розчленовують правий високий берег Дніпра, ерозією розкрито розріз пісків середньоновопетрівської підсвіти (N₁np), на різних рівнях якого спорадично трапляються великі брили буро-жовтих кварцитоподібних пісковиків, які не відрізнити від кам’яномогильських. Оскільки розріз неогену в межах розташування пагорба “Кам’яна Могила” винят-

ково піщаний, а піски ці формувалися в той же віковий інтервал, що і таромські (23,8–13,6 млн років), тобто впродовж нижнього середнього міоцену, то логічно припустити, що й таромські, і кам'яномогильські пісковики – наслідок одного і того ж процесу діагенезу, що відбувався в аналогічних умовах та впродовж зазначеного часового інтервалу. Зазвичай, під час занурення й діагенезу осадів відбувається:

- змінення, розчинення та механічне ущільнення структури зерен;
- ріст (а іноді й розчинення) у поровому просторі осаджених з розчину мінералів цементу.

У цьому разі горизонти пісків і пісковиків слугують каналами міграції для вод, що відтискаються з сусідніх товщ, які ущільнюються. Надходження кремнезему у розчин унаслідок руйнування калієвих польових шпатів, а також перетворення смектитів у іліти приводить до утворення осадів з кременевим цементом. Отже, на різних горизонтах піщаної товщі виникли локальні ділянки ущільнення і скременіння пісків та перетворення їх на пісковики. Ступінь скременіння не був однаковим, тому поряд з міцними, кварцитоподібними пісковиками трапляються слабкоцементовані, які легко руйнуються.

Під час ретельного вивчення фактичного матеріалу, зокрема свердловин, пробурених у Мелітополі, с. Астраханка (на широті с. Терпіння) та у с. Старобогданівка, з'ясували таке. По-перше, рівень ерозійного врізу річки Молочної не тільки не досягає поверхні нижнього-середнього міоцену, а й розміщений вище покрівлі сарматського ярусу. Тож це повністю унеможливає віднесення пагорба “Кам'яна Могила” до так званого “залишку Сарматського моря” (вже не говорячи про те, що серед сарматських відкладів ніхто і ніколи не виявляв подібних пісковиків). По-друге, вище рівня сучасної заплави р. Молочної залягають відклади кimmerійського ярусу пліоценового відділу неогенової системи, з яким у Приазов'ї, Причорномор'ї та в Криму пов'язана відома епоха залізо-нагромадження. А звідси випливає можливість з'ясувати природу буро-жовтого, іноді до червоно-бурого і червоного забарвлення кам'яномогильних пісковиків. Саме у кimmerійський час у Причорномор'ї склалися найсприятливіші умови для вивільнення оксидного заліза Fe^{3+} із залістистих силікатів, ранньодіагенетичного розкладення залізо-магnezіальних мінералів, що і привело до забарвлення мінеральних зерен у червоній колір.

З наведених вище фактів та їхніх трактувань можна зробити висновок про штучне або рукотворне походження пагорба “Кам'яна Могила” як культової споруди зусиллями прадавніх людей кінця (як свідчать археологічні дані) пізнього палеоліту. Наявність великих брил пісковиків у товщі пухких пісків – явище хоча й рідкісне, проте не унікальне. І зібрати ці брили до купи, безумовно, хоч і складне завдання, однак, як свідчить історія, вирішуване для давніх людей, які жили на різних континентах і створювали не менш унікальні за складністю інженерного виконання культові споруди.

Водночас розташування пагорба “Кам'яна Могила” на поверхні надзаплавної тераси р. Молочної у межах рівнинного Причорномор'я унеможливає будь-які геологічні процеси, які могли б зібрати велетенські брили пісковиків у єдиний, виразно лінійно видовжений пагорб, подібного за якого немає не тільки поблизу, а й в усьому світі.

За думку Б. Михайлова, “Кам'яна Могила” – храм нашої культури і духовності, де зосереджено не тільки петрогліфи та живописні рисунки – твори, а й чи не найперші зразки писемності, що свідчить про існування цивілізації на теренах нашої Землі, про її високу культуру та духовність. Це підтверджують дослідження відомого московського шумеролога А. Кифішина, який припустив, що в петрогліфах Кам'яної Могили є сліди протошумерської писемності, тобто найдавнішої на Землі цивілізації [7]. Вважають, що

найдавніші в світі абетки, такі як абетка етрусків у Італії й абетка карійців (лелігів) у Малій Азії і, нарешті, найдавніша грецька абетка в основі – абетка пелазгів, тобто того народу, що колись жив на землях нинішньої України ще у XII тисячолітті до н.е. і в першій половині II тис. до н.е. змушений був покинути ці місця через нез'ясовані поки що історичні події [3].

“Кам’яна Могила” внесена 2007 р. до переліку номінацій ЮНЕСКО як найдавніша пам’ятка культури та історії людства, вона гідна того, щоб зрештою була розкрита таємниця її походження.

1. Кам’яна Могила – культурна пам’ятка давніх народів. Гірництво і підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії) / Гайко Б., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. Донецьк, 2009. 296 с.
2. *Заморій П.К. Малявко Г.І.* Геологічний опис долини Молочної і Молочного лиману / П. Заморій, Г. Малявко. К., 1946.
3. *Маляренко В.Т.* Суд Води. Кам’яна Могила, як перший відомий в світі судовий процес / В.Т. Маляренко. <http://www.scourt.gov.ua>. 2009.
4. *Манюк В.В.* Геологічні пам’ятки України: у 3 т. К., 2007. Т. 2. С. 190–191.
5. *Михайлов Б.* Петрогліфи Кам’яної Могили / Б. Михайлов. Запоріжжя: Дике Поле, 1999. 240 с.
6. *Михайлов Б.* “Кам’яна Могила” / Б. Михайлов. <http://www.yatran.ua>. 2009.
7. *Супруненко В.Т.* Каменная Могила – шумерская арагта в Приазовье / В. Супруненко. <http://www.ug.ru>. 2010.

THE GEOLOGICAL PAST OF UNIQUE ARCHEOLOGICAL MONUMENT OF UKRAINE “KAMJANA MOGYLA”

V. Manyuk

*Dnipropetrovsk Oles Gonchar National University
K. Marx Str. 36, Dnipropetrovsk, 49066, e-mail: manuk-geo@mail.ru*

During realization of auditing inspection of geological monuments of a nature in the Zaporozhye area in number of objects of a geological heritage the hill from глыб quartz sandstones " Kamjana Mogyla " with world famous rock paintings and figures (petroglyphs) is included. The problem of genesis of a unique monument of a nature and archeology (as sandstone's block, and hill) is considered.

Key words: Geological monument, petroglyph, geological heritage, sandstone, Kamjana Mogyla, palaeolith, genesis.

ГЕОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОШЛОЕ УНИКАЛЬНОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПАМЯТКИ “КАМЕННАЯ МОГИЛА”

В. Манюк

*Днепропетровский национальный университет им. Олесь Гончара
пр. К. Маркса, г. Днепропетровск, 3649066, e-mail: mineral@franko.lviv.ua*

Во время проведения ревизионного обследования геологических памятников природы в Запорожской обл. в число объектов геологического наследия включен холм из глыб кварцевых песчаников “Каменная Могила” с всемирно известными наскальными надписями и рисунками (петроглифами). Рассмотрено проблему происхождения уникального памятника природы и археологии (как глыб песчаников, так и самого холма).

Ключевые слова: геологический памятник, петроглиф, геологическое наследие, песчаник, Каменная Могила, палеолит, генезис.

Стаття надійшла до редколегії 20.07.2010

Прийнята до друку 08.11.2010